

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ

ЈЕВРЕЈИ

Уређивачки одбор

- Мр Зоран Комадина, редовни професор (декан)
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Милош Ковачевић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Драган Бошковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Бранка Радовић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Јелена Атанасијевић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Анђелка Пејовић, редовни професор
Филолошки факултет, Београд
- Др Владимир Поломац, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Никола Бубања, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Часлав Николић, ванредни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Мирјана Мишковић Луковић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Катарина Мелић, редовни професор
Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац
- Др Персида Лазаревић ди Ђакомо, редовни професор
Универзитет „Г. д Анунцио”, Пескара, Италија
- Др Ала Татаренко, ванредни професор
Филолошки факултет Универзитета „Иван Франко”, Лавов, Украјина
- Др Зринка Блажевић, редовни професор
Филозофски факултет, Загреб, Хрватска
- Др Миланка Бабић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет Источно Сарајево, Босна и Херцеговина
- Др Михај Радан, редовни професор
Факултет за историју, филологију и теологију, Темишвар, Румунија
- Др Димка Савова, редовни професор
Факултет за словенску филологију, Софија, Бугарска
- Др Јелица Стојановић, редовни професор
Филозофски факултет, Никшић, Црна Гора

Уредник

- Др Драган Бошковић, редовни професор (одговорни уредник)
Др Часлав Николић, ванредни професор

Рецензенти

- Др Душан Иванић, редовни професор (Београд)
Др Александар Јерков, редовни професор (Београд)
Др Драган Бошковић, редовни професор (Крагујевац)
Др Катарина Мелић, редовни професор (Крагујевац)
Др Богуслав Зјелински, редовни професор (Познањ, Пољска)
Др Душан Маринковић, редовни професор (Загреб, Хрватска)
Др Роберт Ходел, редовни професор (Хамбург, Немачка)
Др Ала Татаренко, ванредни професор (Лавов, Украјина)

СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ
Зборник радова са XV међународног научног скупа
одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу
(30–31. X 2020)

Књига II/2

ЈЕВРЕЈИ

Уредници

Проф. др Драган Бошковић
Проф. др Часлав Николић

Крагујевац, 2021.

САДРЖАЈ

1

Часлав В. НИКОЛИЋ

БАРКА И АУТОПОЕТИКА: СИМБОЛИЧКЕ ФОРМЕ
ВОДЕ, ПЛОВИЛА И ПУТОВАЊА У СТАРОМ ЗАВЕТУ И У
РОМАНУ О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 9

Никола З. ПЕУЛИЋ

ТРАНСФОРМАЦИЈА БЕСТИЈАРИЈУМСКОГ КОМПЛЕКСА
СТАРОЗАВЕТНЕ КЊИГЕ ПРОРОКА ЈОНЕ У РОМАНУ
О ЛОНДОНУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ / 29

Ђорђе Р. РАДОВАНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО КАО „ЧЕТВРТИ СВЕТ” АНДРИЋЕВЕ ТРАВНИЧКЕ ХРОНИКЕ / 39

Снежана С. БАШЧАРЕВИЋ

ПЛАЊАЊЕ КРИВИЦЕ (ПЕТ ЈЕВРЕЈСКИХ ЛИКОВА
У АНДРИЋЕВИМ ПРИПОВЕТКАМА) / 57

Сања В. ГОЛИЈАНИН ЕЛЕЗ

ПРОЦЕСУАЛНА ДУХОВНОСТ ЈЕВРЕЈСКЕ ТЕМЕ
У АНДРИЋЕВОЈ ПОЕТИЦИ (ИСТИНЕ) КАО ВИД
ОНТОЛОГИЗАЦИЈЕ ХРОНОТОПА ГРАДА / 67

Марија М. ШЉУКИЋ

ПОЈЕДИНАЧНО И КОЛЕКТИВНО ПАМЋЕЊЕ КАО ПОЕТИЧКА
КОНСТАНТА У ЈЕВРЕЈСКИМ ПРИЧАМА ИВЕ АНДРИЋА / 81

2

Анка Ж. СИМИЋ

ПСАЛМИ У СТАРОМ ЗАВЕТУ И СРЕДЊОВЕКОВНОЈ
АПОКРИФНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 91

Николина П. ТУТУШ

СЛИКА РАЈА У СРПСКОЈ СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ЦРКВЕНОЈ ПОЕЗИЈИ / 101

Предраг З. ПЕТРОВИЋ

БОГОДЕЈСТВЕНА СВЕДОЧАНСТВА БИБЛИЈСКИХ ИДЕОГРАМА / 117

Ђорђе М. ЂУРЂЕВИЋ

ПРЕЖИЦИ МАТРИЈАРХАТА У МАРИОЛОГИЈИ ПРАВОСЛАВНЕ
БОГОСЛУЖБЕНЕ ХИМНОГРАФИЈЕ / 129

Александра Д. МАТИЋ

КРАЉ СОЛОМОН У ЈЕВРЕЈСКОЈ И СРПСКОЈ
УСМЕНОЈ ТРАДИЦИЈИ / 145

Ана С. ЖИВКОВИЋ
ЈЕРУСАЛИМ У РЕЛИГИОЗНОМ ЕПУ ИСТОРИЈА О ПОСЛЕДЊЕМ
РАЗОРЕНИЈУ СВЕТАГО ГРАДА ЈЕРУСАЛИМА ВИКЕНТИЈА РАКИЋА / 165

Срђан В. ОРСИЋ
ЈЕВРЕЈИ У СРПСКОМ РОМАНУ 19. ВЕКА / 175

3

Василије К. МИЛНОВИЋ
СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ КАО ИЗВОР ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ
И РАЗУМЕВАЊЕ ХОЛОКАУСТА: СРПСКИ И ЈЕВРЕЈСКИ
НАРАТИВ СТРАДАЊА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ / 185

Јелена Н. АРСЕНИЈЕВИЋ МИТРИЋ
СТРАДАЊЕ СРБА И ЈЕВРЕЈА У РОМАНУ
ЈАСЕНОВАЦ ЉУБЕ ЈАНДРИЋА / 203

Krinka B. VIDA KOVIĆ PETROV
RETHINKING THE HOLOCAUST NOVEL IN YUGOSLAVIA: FROM HINKO
GOTTLIEB TO ALEKSANDAR PETROV'S LIKE GOLD IN FIRE / 225

Dubravka K. BOGUTOVAC
NOSAČ SAMUEL KAO NOSIVA SINEGDONA / 239

Andrijana A. NIKOLIĆ
RADOST I TUGA SAMOKOVLJINIХ ЈЕВРЕЈА / 247

Ђорђе Н. КЕБАРА и *Стеван М. МИЛОВАНОВИЋ* (Данијел Перахија)
СОЦИОКУЛТУРОЛОШКЕ ОСОБЕНОСТИ БЕОГРАДСКИХ
ЈЕВРЕЈА У ЗБИРЦИ ПРИЧЕ СА ЈАЛИЈЕ ХАИМА С. ДАВИЧА

Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ
ТО „ПОДМУКЛО ДЕЈСТВО БИОГРАФИЈЕ”:
ПРИПОВЕТКА „АПАТРИД” ДАНИЛА КИША / 277

Тамара М. ЉУЈИЋ
КАПО – ТИТУЛА НЕМОГУЋНОСТИ ПОСТОЈАЊА
ИЗМЕЂУ „МИ” И „ОНИ” / 287

4

Оља С. ВАСИЛЕВА
„ГРОЗНИЦЕ ЈЕДИНСТВА” СТАНИСЛАВА ВИНАВЕРА / 299

Александра В. ПАУНОВИЋ
ЈЕВРЕЈИ У ПОЕЗИЈИ РАШЕ ЛИВАДЕ: КОЛИКО НИСКО ДО БОГА? / 309

Сузана Р. БУНЧИЋ
ПРИПОВИЈЕДНЕ СТРАТЕГИЈЕ И ПРИЧА
У РОМАНУ ДОСИЈЕ ШЛОМОВИЋ / 325

Јована Б. КОСТИЋ
ЕФЕКАТ ХОЛОКАУСТА У РОМАНУ ГЕЦ И МАЈЕР ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 337

Марија С. ПАНТОВИЋ

„ОНЕ ГОВОРЕ СВОЈИМ ОДСУСТВОМ, ОНИМ ШТО НИКАДА
НЕЋЕ БИТИ”: О ПРИСУТНОМ ОДСУСТВУ У РОМАНИМА
ЦИНК И МАМАЦ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 347

Дина М. ЛИПЈАНКИЋ

ИЗМЕШТЕНОСТ ИДЕНТИТЕТА У ЕГЗИЛУ И НОСТАЛГИЈА ЗА
ИДЕНТИТЕТОМ У СНЕЖНОМ ЧОВЕКУ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА / 357

Александра В. ЧЕБАШЕК

ТРАГОВИМА СМРТИ У РОМАНУ АЛЕКСАНДРА
ХЕМОНА ПРОЈЕКАТ ЛАЗАРУС / 369

Gordana M. TODORIĆ

PROBLEM RAZGRANIČENJA SVETOVA
– SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 379

Миливоје В. МЛАЂЕНОВИЋ

ЈЕВРЕЈСТВО ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ДЕТЕТА У РОМАНУ
SEMPER IDEM ЂОРЂА ЛЕБОВИЋА / 387

Зорица Н. МЛАДЕНОВИЋ

ИНТЕРТЕКСТУАЛНИ ПЛУРАЛИТЕТ У ПЕСМИ
„ДО ВИЂЕЊА ДАНИЦЕ” РИЧАРДА БЕРЕНГАРТЕНА / 397

3

Andrijana A. NIKOLIĆ¹

Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje

RADOST I TUGA SAMOKOVLIJINIH JEVREJA

Potomak serfadskih Jevreja, Isak Samokovlija, za dominantne likove svojih pripovijedaka uzimao je Jevreje bosanske kasabe. Gradeći svoje likove u psihološkoj prizmi, književnik je vješto opisivao ambijent svojih junaka. Na prostornom planu gradio je zgusnutu priču emotivno obojenu i sudbinski predodređenu. Gotovo sve njegove pripovijetke obiluju svijetom malova-rošana, likova iz siromašnih prigradskih četvrti, onih koji su sitni trgovci ili su makar priželjkivali da mjesto nosača zamijene tezgom. Istovremeno, svi njegovi likovi bili su nesrećni na svoj način, ali ih lična nesreća nije sputavala da se makar jednim krajičkom duše ili uglom oka ne raduju ili nadaju. Na kontrastu ambijentalne bijede, duhovnog potonuća i djelića sreće, Samokovlija je stekao reputaciju jednog od najboljih bosanskohercegovačkih pisaca koji je Jevrejima iz Bosne i Hercegovine na teret života nakalemio mogućnost radovanja i nadanja. U vječnom *perpetuum mobile* njegovi likovi su neprikosnoveni tragači za srećom i radošću, i ta ih potraga opravdava u svijetu siromaštva čineći ih gordima, da se u datim momentima, makar na tren, pokušavaju izdići iznad okruženja, iznad svijeta kojem pripadaju, pa i iznad sebe samih. Netipično ružan umjetnički svijet, u momentu će se otvoriti u svijet dubine ljudske duše, skrivene ljupkosti kojoj nema mjesta u svakodnevi.

Cljučne riječi: Jevreji, Isak Samokovlija, moralnost, istina, duša, poniženje, umetnost

1. UVOD

„Samokovlija nastoji da spozna čovječju golotinju tijela i duha. Pa, ako i ne kazuje sve što zna, mi osjećamo da su te ličnosti njegovih priča u znalačkim u saosjećanim rukama. Baš zato što su date u socijalnom presjeku, te ličnosti su izražajne zbog njihove stalne težnje, nikad neudovoljene da prožive svoj ljudski dio života, one su istinite u svom uskom krugu, te istovremeno dosežu i lokalni sarajevskii opšteljudski zanačaj” (Begić 1969: 279). Njegovi Jevreji nisu bankari, bogati trgovci ili imućne gazde, svijet njegovih junaka obiluje siromašnim, ali materijalno nezavisnim ljudima koji su svoju bijedu teglili poput životnog sepeta. Oni nisu simboli novca ili simboli jednog ekonomskog jaza u istoriji bosanskoga društva, oni su narod koji je živio za sebe, zarad malih radosti.

1 friendlyhand@t-com.me

Radi lakše preglednosti opisanih likova urađen je tabelarni prikaz.²

ŽENSKI LIKOVI				
Ime (i prezime)	Naziv pripovijetke	Naziv knjige	Godina kada je napisana pripovijetka	Godina izdanja
SIMHA	<i>Simha</i> (priča o radostima) Priča o radostima	PRIČA O RADOSTIMA PRIPOVIJETKE PRIPOVIJETKE JEVREJSKE PRIČE	1947	1953. 1964. 1984. 1997.
HANKA	<i>Hanka</i>	OD PROLJEČA DO PROLJEČA TRAGOM ŽIVOTA PRIPOVIJETKE PRIPOVIJETKE	1928	1929. 1948. 1964. 1984.
SARUČA	<i>Nosač Samuel</i> <i>Saručin dug</i> <i>Salomonovo slovo</i>	NOSAČ SAMUEL TRAGOM ŽIVOTA IZABRANE PRIPOVETKE PRIPOVIJETKE PRIPOVIJETKE JEVREJSKE PRIČE	1940. 1946. 1946.	1946. 1948. 1949. 1964. 1984. 1997.
TIJA HANUČA DI PARDO I BOČKA	<i>Gavrijel Gaon</i>	TRAGOM ŽIVOTA PRIPOVIJETKE JEVREJSKE PRIČE	1936.	1948. 1984. 1997.
SARUČA	<i>Kadiš</i>	OD PROLJEČA DO PROLJEČA TRAGOM ŽIVOTA IZABRANE PRIPOVETKE PRIPOVIJETKE PRIPOVIJETKE JEVREJSKE PRIČE	1929.	1929. 1948. 1949. 1964. 1984. 1997.
STANA I JOKICA	<i>Derdar</i>	ĐERDAN		1952.
VERA	<i>Fauk</i>	NOSAČ SAMUEL		1946.
DANA/DANČE	<i>Zgaženo dugme</i>	NOSAČ SAMUEL		1946.
ANKA	<i>Svadbeni lijet</i>	TRAGOM ŽIVOTA NOSAČ SAMUEL	1935.	1948. 1946.
GOSPOĐA KAČA	<i>Djeca ulice</i>	NOSAČ SAMUEL		1946
MARTA ČUČURINKA	<i>Rectni hljebovi</i>	NOSAČ SAMUEL TRAGOM ŽIVOTA	1935.	1946. 1946
STANA	<i>Čvda v Stomorini</i>	NOSAČ SAMUEL TRAGOM ŽIVOTA	1934.	1946. 1948.
MIRJAMA	<i>Mirjamina kosa</i>	OD PROLJEČA DO PROLJEČA IZABRANE PRIPOVETKE	1928	1929. 1949.
LUNA	<i>Od proljeća do proljeća</i>	OD PROLJEČA DO PROLJEČA TRAGOM ŽIVOTA IZABRANE PRIPOVETKE PRIPOVIJETKE JEVREJSKE PRIČE	1929.	1929. 1948. 1949. 1964. 1997.
PLAVA JEVREJKA/ MIRJAMA	<i>Plava Jevrejka</i>	OD PROLJEČA DO PROLJEČA TRAGOM ŽIVOTA	1928.	1929. 1948.
RIKA	<i>Prizmicko veče</i>	NOSAČ SAMUEL TRAGOM ŽIVOTA IZABRANE PRIPOVETKE		1934 1948 1949..
IDRIZ ZORLAK	<i>Crveni đurđin</i>	TRAGOM ŽIVOTA	1932.	1948.

2 Selekcijom pripovjedaka, navodeni su i datumi kada je pripovijetka napisana, ali samo za one pripovijetke za koje je taj podatak pronađen.

MUŠKI LIKOVI				
Ime (i prezime)	Naziv pripovijetke			
RAFAEL MAČORO	<i>Simha</i> <i>Kako je Rafaelo postajao čovjek 1946.</i>	NOSAČ SAMUEL TRAGOM ŽIVOTA IZABRANE PRIPOVETKE PRIPOVIJETKE PRIPOVIJETKE JEVREJSKE PRIČE	1947. 1946.	1946. 1948. 1949. 1964. 1984. 1997.
HAJMAČO	<i>Od proljeća do proljeća</i>	OD PROLJEĆA DO PROLJEĆA TRAGOM ŽIVOTA PRIPOVIJETKE IZABRANE PRIPOVETKE JEVREJSKE PRIČE	1929.	1929. 1948. 1984 1949. 1997.
RAFO	<i>Rafina avlija</i>	OD PROLJEĆA DO PROLJEĆA TRAGOM ŽIVOTA IZABRANE PRIPOVETKE PRIPOVIJETKE JEVREJSKE PRIČE	1927.	1929. 1948. 1949. 1964. 1984. 1997.
SAMUEL	<i>Nosač Samuel</i> <i>Saručin dug</i> <i>Salomonovo slovo</i>	NOSAČ SAMUEL IZABRENE PRIPOVETKE PRIPOVIJETKE PRIPOVIJETKE JEVREJSKE PRIČE	1940. 1946. 1946.	1946. 1949. 1964. 1984. 1997.
ŠABETAJ ALHALEL/ Gavrijel Gaon	<i>Gavrijel Gaon</i>	PRIPOVIJETKE PRIPOVIJETKE JEVREJSKE PRIČE	1936.	1984. 1964. 1997.
MIKO	<i>Kadiš</i>	OD PROLJEĆA DO PROLJEĆA TRAGOM ŽIVOTA IZABRANE PRIPOVETKE PRIPOVIJETKE PRIPOVIJETKE JEVREJSKE PRIČE	1929.	1929. 1948 1949. 1964. 1984 1997
DAVOKA, JAHIJEL	<i>Davokova priča o Jahijelovoj pobuni</i>	PRIČA O RADOSTIMA PRIPOVIJETKE	1950.	1953. 1964.
MILENKO	<i>Milenkova radost</i>	TRAGOM ŽIVOTA IZABRANE PRIPOVETKE ĐERDAN		1948. 1949. 1952.
PETAR ROMANOVIĆ	<i>Djeca ulice</i>	NOSAČ SAMUEL		1946.
MITAR	<i>Čuda u Stomorini</i>	NOSAČ SAMUEL PRIPOVIJETKE	1934.	1946. 1964.
JEVREJIN	<i>Jevrejin koji se subotom ne moli Bogu</i>	OD PROLJEĆA DO PROLJEĆA TRAGOM ŽIVOTA PRIPOVIJETKE JEVREJSKE PRIČE IZABRANE PROPOVETKE	1928	1929. 1948. 1946 1997. 1949.
SALOMON I SAMAS-JAHIJEL	<i>Aftara</i>	TRAGOM ŽIVOTA IZABRANE PRIPOVETKE	1935.	1948. 1949.

MANOJLO	<i>Voda</i>	TRAGOM ŽIVOTA IZABRANE PRIPOVETKE	1934.	1948. 1949.
IDRIZ	<i>Crveni đurđin</i>	TRAGOM ŽIVOTA	1932.	1948
VLADO	<i>Fauk</i>	NOSAČ SAMUEL		1946
KLINDŽO	<i>Drina</i>	OD PROLJEĆA DO PROLJEĆA TRAGOM ŽIVOTA	1928.	1929. 1948.
LUTVO	<i>Njiska sa Zlokosa</i>	TRAGOM ŽIVOTA PRIPOVIJETKE	1930.	1948. 1964.

2. STRAHOVI, STREPNIJE, SAMOĆE, SNOVI I SMRTI U PROSTORU BIJEDE

Prvom pripovijetkom, „Rafina avlija” (1927), kojom se javio u književnosti preko stranica *Srpskog književnog glasnika*, pisac je označio svoje tematsko opredjeljenje koje će se i kasnije odnositi na siromašne Jevreje iz Bosne. Ovakvim tematskim pravcem otkrio je novi svijet sefardskih Jevreja, daleko od jevrejskog bogatstva. U svojoj književnoj misiji, jer Samokovlija je misionar najsiromašnijih pripadnika jevrejske zajednice u Bosni, gradio je svoje književno djelo od sudbina onih koji bi svojom smrću otišli u trajni zaborav. Otrgnuvši od zaborava one ljude koji su životom činili dio jevrejske zajednice u Bosni, one koji su ispaštali kao žrtve sudbine, često krojene od vrhovnog rabija koji ih je ženio i vjenčavao, mimo njihove volje, u najmanju ruku je podvig vrijedan najvišeg poštovanja jevrejske zajednice koja je i danas prisutna u Bosni. Kao pripadnik jednog etnosa, odrastao u stabilnom socijalnom miljeu krećući se u drugačijem društvenom sloju, Samokovlija³ je istančano opisivao egzogene faktore koji su pridonosili psihološkom, a potom i fizičkom stanju njegovih junaka. U vječitom raspeću, od jutra do večeri, njegovi likovi borili su se sa strahovima, sumnjama i glađu, ostavljeni na milost „božjim ljudima”, odnosno onima koji bi im od svog viška udijelili. Stoga su njegovi junaci svoje bivstvovanje sveli na prostor u kojem su živjeli, skoro pa nečujno.

U rijetkim druženjima, u kućnog ili avlijskog praga, oni su bili sudionici prolazećeg vremena u klopki bezizlaznosti, nijemo posmatrajući proticanje života, bez otpora nadolazećoj nevolji, bez prevelike sreće iznenadnoj radosti. Zato je pripovijetka „Rafina avlija” u svom naslovu najdalje od tumačenja avlije kao prostora, već se književnik očito bavio onima koji su obitavali u avliji i u zadnjim danima života kao pojedinci i

3 Isak Samokovlija rođen je 1889. godine u Goraždu, gdje je završio osnovnu školu, a gimnaziju završava u Sarajevu. U Beču je 1910. upisao Medicinski fakultet, a 1914. mobilisan je i poslat je na front, pa je diplomirao 1917. nakon povratka sa fronta. Poslije Prvog svjetskog rata radio je kao ljekar u Sarajevu, a od 1918. radi u Goraždu, gdje je ostao tri godine. Od 1921. do 1925. godine bio je ljekar u Fojnici, a onda se vratio u Sarajevo, gdje je ostao do kraja života. Drugi svjetski rat donio mu je poniženja, od otpuštanja iz službe do boravka u logoru na Alipašinom mostu i prisilnom pratnjom ustaških jedinica, odakle je nakon više neuspjelih pokušaja uspio da pobjegne 1944. godine i da se pridruži partizanima. Poslije oslobođenja se predao književnom radu. Od 1948. do 1951. godine uređivao je književni časopis *Brazdu*, a radio je i kao urednik za stranu literaturu u izdavačkom preduzeću „Svjetlost”. Umro je 1955. godine. U literaturi se javio dosta kasno, u trideset i osmoj godini života i to zapaženom i zreloom pripovijetkom „Rafina avlija” u *Srpskom književnom glasniku* 1927. godine. Godine 1929. izašla je u Sarajevu njegova prva zbirka pripovjedaka *Od proljeća do proljeća*, a 1936. godine pojavila se u Beogradu njegova druga zbirka pod naslovom *Pripovijetke*. Između dva rata napisao je četiri pozorišna komada: *Hanka*, *Plava Jevrejka*, *On je lud i Fuzija*. Poslije rata objavljene su mu zbirke pripovjedaka: *Nosač Samuel*, *Tragom života*, *Izabrane pripovijetke*, *Pripovijetke*, *Đerdan*, *Priča o radostima*, *Hanka*, *Nemiri*. Objavio je i zbirku dječjih pjesama *Dija, dija, pesa*, a preveo je i *Mladost vjeverice* od Feliksa Saltena i *Graditelji svijeta* od Stefana Cvajga. Najpotpunije izdanje Samokovljinog stvaranja do sada objavljeno je u *Sabranim djelima*, 1967. godine u tri knjige, u izdanju „Svjetlost” (Biblioteka „Kulturno nasljeđe u BiH”).

kao kolektiv posjećivali Rafa, koji je samački izdisao u skućenoj prostoriji. Veličina ljudske dobrote i solidarnost onih koji pripadaju istom društvenom sloju obuhvaćena je upravo ovom prvom pripovijetkom Isaka Samokovlije. Već u prvoj rečenici „Dogodi se ono čega se toliko bojao” (Samokovlija 1984: 106) pisac je uveo čitaoca u svijet pripovijetke, u sopstveni svijet razmišljanja o prolaznosti života, o smrti koja dolazi neminovno, ali u toj neminovnosti najveći strah dolazio je od samoće. Od onoga jutra kada se Rafo probudio „bolestan i blijed” navrle su uspomene, iskrale su se epizodne situacije kroz retrospekciju kojom Rafo priziva dešavanja iz dalje i bliže prošlosti. Okvir umirućeg prepun je pojedinosti dok pisac detaljno opisuje svaki teški i usporeni udisaj i izdisaj, jedva primjetan pokret rukom ili glavom, slikovito iznoseći sve ono što pritiska dušu nesrećnog čovjeka. Kada je u samoći i bolesti osjetio strah od smrti, svaka naredna noć bivala mu je teža, jer su se misli i sjećanja slagali u najteži pokrivač koji ga je najposlije prekrpio tamom. „Živio je kako je bogu dragu, i mučila ga je sad misao što ga baš u ovoj godini snađe to propadanje” (Samokovlija 1964: 15).

U rane pripovijetke ubrajaju se i pripovijetka „Kadiš” i „Gavriel Gaon” u kojima književnik referiše na događaje koje je vidio u svome djetinjstvu, proživio ih dječjom dušom i godinama oblikovao u svom umu kako bi na najreprezentativniji način predočio čitalačkoj publici. U pripovijeci „Kadiš” narativom je obuhvaćena nesretna sudbina udovice Saruče, koja je nakon teškog poroda izgubila novorođenu bebu, a kasnije i svoga „sinjor Lijača”, pa je pod stare dane prigrllila ostavljenog dječaka Miku koji je od rođenja bolovao cerebralnu paralizu, epilepsiju i imao intelektualne poremećaje. U njenoj svijesti postojao je samo jedan cilj, da dijete, kasnije mladića, bez obzira na fizičke i intelektualne nedostatke nauči čitati kadiš koji bi joj izmolio na samrti. Radnja ove pripovijetke, kao i pripovijetke „Gavrijel Gaon” pisana je iz unutrašnje perspektive pisca, pa se stiče utisak kao da se radnja dešavala bez veza sa spoljašnjim svijetom. Da je Samokovlija majstor kompozicije, dokazao je u maestralno vođenom poliperspektivnom diskursu pripovijetke „Gavriel Gavon”, u kojoj je bukvalno u postmodernističkom maniru dao nekoliko mogućih načina za konačni ishod pripovijetke. Koliko god sudbine njegovih likova bile teške, mučne ili završavale smrtnim ishodom, kao u navedene tri pripovijetke, pisac je svejednako držao svoj ujednačen, miran i nadasve mudar i dostojanstven ton, ne odstupajući od jednostavnosti i jasnoće.

„Mirjamina kosa” jedna je od ranih Samokovlijinih pripovjedača, ali sveltremena zbog aktuelne teme rodne ravnopravnosti i determinizovanosti žene u društvu. Mirjamina nježna i krhka pojava svilene plave kose bila je dovoljna da je nepravedno izoluju iz svijeta vršnjaka, iz svijeta čaršije. Nije stoga začudno što je objekat priče Mirjamina plava kosa i sva ona „plava i rumena kao lutka”, njegovana i lijepo obučena odvajala od sredine „od tih čupavih i musavih dečaka i devojčica sa divljom crnom kosom i vatreim crnim očima” (Samokovlija 1940: 180). Bolno osjećanje nepravedne izolacije, uslovljene različitim bojom kože, kose i svijetlim očima, svakako je neoboriv dokaz o postojanju ljudske zlobe unutar zajednice, pa je i pripovijetkom „Plava Jevrejka” potvrdio nemilosrdan odnos zajednice prema različitostima koje su unaprijed osuđene na propast: „Eto kazivahu u mahali da će prst Božji ukazati na grijeh i da će se u zlu završiti, jer odavna zlo se slutilo, a nastala slutnja kad joj se kose pozlatiše” (Samokovlija 1948: 149). Samim krajem ove pripovijetke pisac je više naglasio svoj unutrašnji svijet u kojem je mlada Jevrejka izabrala samoubistvo, „što nam ukazuje usmjerenosti Samokovlijine pripovjedačke imaginacije; više nego u radnji književnik nalazi dramatično u stanjima svijesti” (Lešić 1986: 17).

Dugim opisima psihološkoga stanja, koji je dominantan postupak za oblikovanje psihološkoga profila junaka, Samokovlija je pridonosio svom primijenjenom

priповјedačkom postupku. Uz sve navedeno, on je unutrašnjim monologom gradio ličnost, omogućavajući svojim likovima da ovom vrstom umjetničkog kazivanja maštaju o sreći, da odgovore onima kojima u zbilji nikada ne bi odgovorili, da se na trenutke odvoje od fizičke i duhovne bijede u svakodnevnom neravnopravnom odnosu sreće i nesreće. Opisom enterijera oslikavao je dušu i karakter čovjeka koji u njemu živi, jer svaki enterijer je odisao unutrašnjim stanjem likova koji ga koriste, a dijalozima među likovima otkrivao je tek površne odnose jedne društvene sredine, dok je monologom najznačajnije iznosio unutrašnji svijet pojedinca u kojem su se rojili snovi i slutnje, strahovi i sumnje. Strah kod Samokovlijinih junaka ima svoje intenzitete i oblike: od straha djevojke da li će se udati, do straha majke koja u oskudici nema da nahrani dijete. Strah od nemoći i strah od starosti, te strah od samoće podjednako je zastupljen kod likova koji mukotrpno rade da bi se prehranili i preživjeli. Strah kao neposredna čovjekova reakcija na nepoznato ili na opasnost dio su čovjekovog bića kao urođena emocija. U predgovoru Frojdove knjige *Kompletan uvod u psihoanalizu*, Žarko Trebješanin je objasnio da je strah bazična emocija, jer je to neprijatno osjećanje nastalo u evolutivnom procesu iz *ega* usljed opažanja neke stvarne ili zamišljene opasnosti. „Strah ima značajnu ulogu u dinamici ličnosti, jer je strah motiv mnogih racionalnih i iracionalnih postupaka i odluka” (Frojd 2016: 18–19). Dževad Karahasan kazuje da je „strah jedan od temelja ili izvora kulture, jer upravo po strahu je čovjek metafizička životinja” (Karahasan 2019: 378), pa su stoga Samokovlijini junaci podređeni svakodnevnim strahovima koji su izjedali njihovu stvarnost.

Triptihom „Nosač Samuel” (1940), „Saručin dug” (1946) i „Solomonovo slovo” (1946) u svom pripovjedačkom opusu autor je objedinio moguće slutnje i rasap duševnog bića junaka, kroz uvjerljivu životnu priču nosača Samuela i njegove žene Saruče. Ugovorenim brakom od strane pojedinaca i vrhovnog rabina zajednice, Samuel i Saruča otpočele svoj zajednički život bez mnogo nade, jer nemaština je pošast koja stvara niz egzistencijalnih problema. I dok Samuel uz brdo iznosi kupljenu robu dobrostojećim pojedincima, Saruča vrijeme provodi u kućanskim poslovima od kojih krpanje stare odjeće oduzima najviše vremena. Odrasla u srednje bogatoj porodici, udana je za Samuela koji iz ponosa nije htio uzeti njen na sto bačeni miraz u dukatima. Slabost duha nije popustila pred iznenadnom uvredom Saručinog brata Jakova, pa je skoro upitno da li postoji ponos iznad svega materijalnog i da li i koliko bijeda može promijeniti karakter čovjeka. Ne zato što je Saruča prešla dvadeset i četvrtu i bila stara za udaju i ne zbog toga što je na svadbi njen brat Jakov svim svatovima prebacio svaki pojedeni zalogaj, već zato što je Samuelov ponos iznad materijalnog i nije dozvoljavao ovom skromnom čovjeku da bude ponižen novcem za djevojku koja je stara za udaju.

Običaji su stari koliko i čovjek, pa se kult miraza posebno njegovao u orijentalnim sredinama. Uz djevojku se dobijao novac, najčešće u dukatima, ne samo kao predznak srećnog početka, već kao pomoć mladencima da komotnije krenu u novi život. Koliko god je Samuel sanjao o mirazu kojim bi otvorio svoju radnju, toliko je njegov ponos odbio dukate zbog načina kako su mu bačeni na sto. I Samuelov i Saručin životni put, njihove naravi i najposlije karakteri, socijalno su određeni. Od rođenja su osuđeni na patnju kao pripadnici najnižeg društvenog sloja, što im je bila i preporuka za zajednički život, jer ni siromaštvo nije za mnoge, već za one odabrane koji umiju da trpe nadljudskom snagom.

„Jadna djevojka vična da je nesreće biju i sad se bila ovila nekom zlom slutnjom i samo što je strepila da se što ne dogodi. Sve su se crnje misli redale u njoj, jedna za drugom i morile joj dušu. Trzala se noću u snu kao kakav teški bonik i budila, ustravljena i oznojena, svaki čas. Od nespavanja, od tih briga i od tog neprestanog strahovanja došlo joj

lice već sasvim tanko i blijedo, a modri kolutovi oko očiju bivali su sve dublji i tamniji” (Samokovlija 1964: 169).

Strahovi i strepnje su emotivni naboji kojima se Samokovlijini junaci predaju usljed životnih poteškoća. Ipak, između straha i strepnje postoji značajna razlika. Frojd strepnju objašnjava kao lebdeći strah od nečega što se može desiti. Strepnja je prisutna usljed nejasne i neodređene opasnosti koja nije vezana za neki konkretan objekat ili situaciju. Ona označava izvjesno stanje očekivanja neke prijeteće opasnosti i eventualnu pripremu za nju, čak i ako je ona nepoznata, dok strah zahtijeva određeni predmet ili jasnu pojavu koje se čovjek boji, a jedini bijeg od postojećeg predstavljaju snovi, jer „svijet snova nadovezuje se na izdanke istinskog svijeta” kada „umjetnost postaje vjerodostojna istina izvučena iz samoga života” (Begić 1958: 243).

2.1. Religioznost

U ambijentu materijalne bijede postojao je jedan izlaz – religioznost. Samokovlijini junaci mole kadiš, pale žižak, mole se, idu na molitve u sinagogu, vjeruju u „božiju milost”. Mnogi pronalaze mir u molitvi, a zanesenost molitvom ujedno je otklon od stvarnosti. Samuelove molitve prije večere stvarale su svečanu i smirenu atmosferu koja je makar u tim trenucima brisala slutnje pred strahom od sutrašnjice, smirivala i uvodila novu nadu za sutra. U molitvama i nadama Saruča je pronalazila mir i po-tajno se nadala da će umjesto deset dukata koje su njeni ostali dužni Samuelu, ipak ispuniti njegovu želju, vredniju od dukata – rodiće mu sina. U svjetlu kontrastiranja stvaraća pisac svjetove svojih junaka. Opreka dobra i zla uvijek je prisutna u njegovim pripovijetkama, jer njegovim likovima je suđeno da se bore sa nedaćama, sa raznim vrstama izrabljivača, među kojima su oni koji imaju i mogu, i zato im se može. U pripovijeci „Solomonovo slovo” pisac će opisati strašan eksploatatorski čin gdje će radnju preusmjeriti na majku Saruču i njenu tromjesečnu bebu Rafaela. Bogati sinjor-Mair unajmiće Saruču da doji njegovog šestomjesečnog sina Davida, koji zaostaje u fizičkom razvoju zbog nekvalitetnog majčinog mlijeka. Obilježavajući Saručinu desnu dojku Salomonovim slovom u Mairovoj kući, stečena je prevlast nad njenim tijelom, a samim tim se otvorilo pitanje daljeg opstanka njene bebe. U svojoj skrušenosti pred bogatstvom, u strahu da ne izgubi i ono malo sitnica od hrane koje su joj svakodnevno davali, Saruča je prihvatila neravnopravan dogovor koji sudbinu malih ljudi izmješta na periferne obronke preživljavanja. Samokovlijine peripetije uvijek se javljaju sporadično, usložnjavajući rasplet naoko jednostavne priče, otvarajući mnoga pitanja, od egzistencijalističkog do pitanja moralnosti bogatih koji su spremni zarad sopstvenog cilja prekrajati tuđe živote, sabijati ih u izrabljivački kalup u kojem nema milosti ni za koga, posebno u situaciji što sa druge strane niti su očekivali, niti su dobili otpor. U sljedećem obrtu, Saručina beba, tromjesečni Rafael biće „optužen” da preko majčine lijeve dojke „isisava” mlijeko iz desne, „Davidove dojke”, pa će Saruča pristati da se i lijeva dojka obilježi Solomonovim slovom i time pristati da obje njene dojke pripadnu Davidu, dok će njenoga Rafaela dojiti komšinica Streja u zamjenu za nešto hrane i mlijeka kojim će prihranjivati Strejinog sina i Rafaela. U gotovo nemogućem obrtu situacije Samokovlija je slikao i opštu dehumanizaciju pojedinaca ogrezlih u finansijskom preimućstvu, a kojima sredstva do cilja nisu predstavljala nikakvu prepreku, makar to bio život bebe od tri mjeseca.

Neotpor poniženih je jedna od onih situacija kapitalističkog ustrojstva koji je na području tog bosanskog vilajeta više poprimao oblike novog neorobovlasničkog sistema. Zato su strahovi i strepnje sastavni dio psihologije Samokovlijinih junaka, u

konstantnom grču zbog upitne sutrašnjice, u vječnom traženju sitnih radosti kojima bi nadomjestili emotivne praznine uzrokovane neizvjesnošću.

3. PREDMETNOST I PROSTORNOST, SVJETLOST I TAMA

Predmetnost i prostornost u uzajamnoj su vezi, a uz dobru strukturu pripovijetke čitalac izvlači ponekad pouku (vaspitanje, moral) a češće poruku (preživljavanje u socio-ekonomskim situacijama). U predgovoru knjige *Pripovijetke*, Skender Kulenović je zapisao: „Samokovlija, dakle vidi čovjeka u golotinji njegove egzistencije: čovjek i smrt, čovjek i njegovo produženje u djetetu, čovjek i goli život, čovjek i ljepše mjesto pod suncem, čovjek i seks, čovjek i čovjek, čovjek i norma” (Samokovlija 1964: 25). Za Samokovliju se s pravom može reći da se u pisanju pripovijetki vodio zvučnim i kolorističkim opisima uz neizbježnu prisutnost dokumentarnog, dinamičnog i statičnog. Izraziti realista uz primjesu naturalističkog znao je često rastužiti gorčinom egzistencijalističkog. Opisujući enterijer, on je poput Balzaka enterijerom referisao na ljude koji obitavaju u tom prostoru, jer prostor je bio ogled njihovih života, najčešće teških i turobnih poput prostorija u kojima su obitavali. Iz njegovog književnog postupka da se primijetiti da je on opisivao zbog umjetničke funkcije, konkretizujući i dokumentujući pripovijedanje. Smišljenim kontekstom osmišljavao je egzistiranje i djelovanje svojih likova u prostoru, a preko opisivanih enterijera i pejzaža istovremeno je projektovao njihova osjećanja i raspoloženja uz ispoljavanje duhovnih nemira. Pripovijetke u kojima je pejzažem metaforično krunisao duševno stanje svojih junaka su: „Simha”, „Hanka”, „Od proljeća do proljeća”, „Čuda u Stomorini”.

U pripovijeci „Simha: priča o radostima” (Samokovlija 1964: 230–260) imenica „sunce” zastupljena je petnaest puta, dok se sporadično pojavljuju pridjevi: svijetao, sjajni, sunčani i najavljuju osjetno raspoloženje obučara Rafaela Mačora: „Bacio je pogled da vidi je li se voda kojom je ranije bio poskropio pod, dobro upila. Tom prilikom opazio je svijetle mrlje po podu i sunčane zrke što su prodirale kroz mala stakla na prozorčetu. Neobično se obradova tom živom svjetlu. Evo, i u njegovu je radnju ušlo sunce. Prosipaše mu se nešto toplo po srcu, pa je netremice zurio u te svijetle mrlje” (Samokovlija 1964: 231). Suncem i svjetlošću nagovještava se rijetka sreća u životu udovca Mačora. Pojam sreće uobražen je u imenu Simhe⁴, koja osmijehom plijeni Limarskom ulicom jednoga proljeća, dok damarima svoga tijela i sama predosjeća radost skore udaje: „Tih dana u svakom Simhinom pokretu mogao se osjetiti dah novog života. Sve se više ukazivao u njenim očima sjaj vatre koja se razbuktava u njoj” (Samokovlija 1964: 235). Najtananije i najskrivenije čovjekove nemire Samokovlija je opisivao kao najzvučnije akorde života. I dok je Simhi od zanesenosti i ljubavi srce udaralo jako i ludo, ona je hodala krotko i mirno, da ne oda svoju sreću koja lako može biti oduzeta. Približivši se mentalitetu mahale, uvijek spremne da čovjeku i pomogne i naudi, autor je isticao samozatajnost u postupcima obazrivihi kao njihovo najjače oružje da svoje ciljeve zaista i ostvare. Iskorak Rafaela Mačora da o Simhi popriča sa limarem Santom bila je ona neoprezna situacija kojom je svoje snove o Simhi pretočio u radost limareva sina Lijača, koji će je kasnije oženiti, a Rafaelu zadati bolni udarac stvarnosti i zauvijek ugasiti onu radost koju je toga proljeća osjetio i kojoj se nadao gledajući Simhu. „Samokovlijino djelo ima svoju predmetnu i dramsku objektivnost u bezbrojnim ljudskim istinama u kojima je sadržana ne samo slika jednog svijeta, nego i jedna umjetnička vizija ljudskog opstanka” (Begić 1958: 250). Iako Samokovlija svojim društvenim položajem nije pripadao opisivanim likovima, „dobar dio svojih

4 Simha znači radost, radovanje, pa je stoga i podnaslov pripovijetke „priča o radostima”.

pripovijedaka, među njima i one samokovlijske, ambijentirao je u Bosnu kao turski vilajet, koji je iščezao prije njegovog rođenja, i u Bosnu kao novu austrijsku provinciju, u kojoj je proživio djetinjstvo i ranu mladost” (Samokovlija 1964: 17). U pripovijeci „Hanka”⁵, koju je napisao u prvom licu, autora susrećemo na prvoj stranici pripovijetke u ulozi obducenta koji treba da ustvrdi trudnoću mlade ciganke koju je iz ljubomorne strasti ubio suprug. Sjajnim opisom prirode uvodi u svijet zbilje jedne jeseni:

„Miriše trava i prebirem po njoj da vidim je li joj sjemenje sazrelo. Ugledam pokraj sazrela maslačka jabuku. Pala je na rumenu stranu i tu je smekšala. Otpuhnem mrave sa nje i prstima je raskinem na pola. Izdiže se iz nje, iz istočena srca, ugojen sitno naboran crv. Miče se živim tijelom, a sav je sedefast. Glava mu je tvrda i crna, pa je pruža sad na desnu, sad na lijevu stranu. Onda se ispravi i stade tako kao da me promatra. Držim jabuku i gledam. Sedefast, sitno naboran crv. Njeno je ovo srce, njeno, Hankino... prošaputa kao radost u meni. I ukaza mi se kako je prvi put vidjeh. A vidjeh je nasmijanu i srećnu” (Samokovlija 1964: 119).

Jedna od najupečatljivijih scena malovaroške sredine u kojoj se zao glas nada-leko čuo i u kojoj su navodi o ljudima bivali prizma kroz koju su prokazani omalovaženi jeste scena kada obducent nakon pregleda unutrašnjosti materice ne otkriva plod, ali stara ciganka Sejda zarad varoške senzacije gura svoje ruke u rasporen leš mlade Hanke, uvjeravajući doktora u postojanost ploda: „Ima, ima gospodine, ima Mušanovo dijete, Mušanovo... – šapuće Sejda i odgrće crijeva sa dna trbuha” (Samokovlija 1964: 122).

Užas tragične smrti pisac će učiniti još morbidnijom, opisom cigankinog „vrljanja po trbuhu” ubijene i zahtjeva da doktor raspори matericu, kako bi mogla da kaže da je Hanka bila trudna. Njenom razočaranju nema kraja kada se otkrije istina da je Hanka izmislila trudnoću kako bi nevjernog supruga Sejda učinila ljubomornim, pošto ju je varao sa starijom cigankom iz drugoga sela. Uskraćujući pravo mahali da prenosi laži o mladoj Hanki, doktor je obdukcijom „iza opštinske kuće u bašti” stao u odbranu časti mlade ciganke, povrijeđene muševom nevjerom. Iz prostornog ambijenta opštinske bašte pisac se pričom u trećem licu preselio u prošlost, naglašavajući da je to istina o Hanki, markantno opisujući život cigana čergara, preljube u čergi, ali i vjernost prevarene žene koja je ponosom i lažnom pričom o trudnoći platila danak ljubomori. Kao da je pisac htio da kaže koliko jake emocije i strasti mogu da presude” od prevelike čežnje granice uma se zamagljuju, nesvjesno se hrli u samouništenje” (Kršić 1979: 64). Možda nijedna pripovijetka kao „Od proljeća do proljeća” nije tako upečatljivo iznijela ljudske fizičke nedostatke i njihovo kolektivno tumačenje u čaršiji. Osobnost učmalog mentaliteta otpočinje slikom proljećnog dana u kojem pisac raskošno doživljava slike i mirise prvih sunčanih dana u kojima Hajmaču prokljaju zaostala sjemena u džepovima. U dječjoj vrevi koja se gubila niz kaldrmu, u začudnosti i nepovjerljivosti utučenog čovjeka da se i njemu može desiti nešto lijepo i veličanstveno poput klijanja novog života, Samokovlija stapa prirodu i čovjeka, sjedinjava ih u svojoj književnoj viziji, a stilskim postupkom obogaćuje čula kojima se udata Luna, Hajmačova žena podaje muslimanu iz varoši. „U tom otkrivenom srodništvu bića i predmeta, leži jedna od najljepših poetskih, osnovnih iluzija Samokovlijina svijeta. Tu oniričku ideju on i na drugim mjestima kazuje kao osjećaj „koliko je čovjek jedno sa stvarima oko sebe, sa kojima živi” (Begić, 1969: 276–287). Ovom pripovijetkom želio je dokazati da fizički nedostaci kao Hajmačova impotencija definitivno uništavaju čovjeka, kako od nevjere vlastite žene, do opšteg izrugivanja malovaroške sredine u kojoj su dječaci, kao nosioci muškosti

5 Pripovijetka „Hanka” pisana je i kao drama i prvi put prikazana u *Sarajevskom narodnom pozorištu*: „Hanka”, drama u tri čina, štampana je u izdanju *Grupe sarajevskih književnika* (1931). Godine 1952. pretočio je svoju pripovijetku, odnosno dramu „Hanka” u scenariju po kome je izrađen film pod istim imenom.

najjači zagovarači poruge, do nesretne smrti dotučenog, prevarenog, i najposlije umno poremećenog čovjeka koji će skončati u bunaru kraj svoje uginule ribe, u prostoru koji simbolično nadomješta skučenost životnog radovanja, referišući na još manji prostor kojega će zauzeti poslije života. Zato je kontrastnim poređenjem njegove životne saputnice ospičave Lune koja je imala jedno bijelo oko, književnik dao onu žensku putenost i strastvenost pred kojom zamire muškarac, zaboravlja na fizički nedostatak i u zanosu ljetnjih večeri krađe uživajući život kako to Hajmačo nije mogao.

U svim opisanim scenama strasti Samokovlija je pripovjedač čulnog koji mirisima, uzdasima, pokretima, šuštanjem garderobe, snažnim tjelesnim dodirima oslikava nagone i potrebu, čežnju i strast običnih, malih ljudi, koji se po nagonskom ne razlikuju od ostatka čaršije, navodeći misao o radostima koje su skrivene, samo njihove, pa iako nekad bivaju čin prevare, one se vremenom uklope u čaršiju i postanu dio kolektivnog. „Stidljivo i skriveno rađala se u njoj želja da ostane i ona tamo u kojoj odaji sa širom otvorenim pendžerima, na koje je ulazila svježa večer mirišući po cvijeću i po kruškama poređanim po rafovima. U takvoj sobi da joj je ostati i čekati, pružiti se po dušeku” (Samokovlija 1964: 83) i „dok je Luna stajala kao osuđenica, moleći ga da je pusti, on joj je metao ruke u njedra i, sav vruć i strastan, skidao opet haljine s nje i sa sebe” (Samokovlija 1964: 84). Koliko god da se bavio duševnim opisom likova u datim radnjama, književnik je njihovu zbilju opisivao redukcijom dijaloga. Šuštanje odjeće, pogledi, treptaji, škripa vrata, lahor vjetra, orkestrirano su se udruživali u scenskoj slici jednog ili više povezanih događaja. Sposoban da iznese unutrašnje svjetove svojih junaka, pa i u situacijama tjelesnih strasti, Samokovlija istovremeno vodi unutrašnju dramu u liku, koja će se, izazvana nekim ili nečim, ponekad gluho u njemu začeti, pa onda i gluho-krvavo doigrati u samom njemu, ponekad opet kao u riči o hadumu i ospičavoj djevojci s bijelim okom – teći će u gluhom, ali punim dramskim naponom naelektrizovanoj uporednosti sa isto tako gluhom unutaršnjom dramom u drugom liku (Kulenović 1982: 7–72).

„Čuda u Stomorini” i „Ratni hljebovi” su pripovijetke koje svojom tematikom odražavaju stanje tokom Prvog svjetskog rata, pa je njihova dokumentarnost prilog istorijskim i socijalnim dešavanjima. Koristeći se ljekarskom praksom, ukazivao je na poremećaje u ishrani djece, dajući sliku dječjih žutih lica, mutnih očiju i crnih zuba, dok je kožu opisivao „nabuhlom”, posebno oko zglobova, čime je aludirao na oblik rahitisa⁶ u ranom periodu odrastanja. Dokazani psiholog ljudske duše, pisac nam u prvoj pripovijeci opisuje naoko bezazlenu dječju igru pravljenja zemljanih kolača, do momenta kada igra prestaje da bude igra i kada se čitalac suočava sa strašnom istinom u kojoj glad briše granice između zbilje i dječje mašte, a potreba čovjeka za hranom biva nerazumljiva u radnjama koje su neshvatljive. Pregladnjela i zaigrana djeca zagrižaju u tvrde zemljane „kolačiće” koje su netom umijesili od zemlje i vode i „ispekli” na škrtom suncu: „Pu! Zemlja je! Zemlja! Pu! – pljuju djeca i dlanovima otiru i blatnjavu pljuvačku koja se oteže sve do zemlje. Pu, kako je gadna ta zemlja! Pu!” (Samokovlija 1946: 217). U uslovima patnje izazvane glađu, smrt je izlaz iz svih nevolja, pa je i bizarna smrt čudnovatog Mitra stigla kao olakšanje od svih zemaljskih nedaća. Pisac navodi da je mogućí oprost od ovozemaljskih grijehova u onim radnjama kada se u

6 Rahitis je tipična bolest gdje kosti postaju mekane, zbog čega mogu nastati deformacije, naročito kostiju pod opterećenjem. Simptomi kod djece su smanjenje čvrstine kostiju lobanje, simetrično okoštavanje čeone i parijetalne kosti (četvrtasta glava), zadebljanja hrskavice na mjestu spajanja grudne kosti i rebara-rahitične brojanice, grudni koš je deformisan, kasnije se javljaju kifozna i deformiteti nogu (O ili X noge), mišići su mlitavi, javljaju se teški tetanički grčevi. S obzirom da se kosti kod djece još razvijaju, može doći do poremećaja u okoštavanju. Preuzeto sa <https://www.stetoskop.info/hormonski-poremecaji-i-poremecaji-metabolizma/rahitis> 1. 3. 2021.

najtežim životnim okolnostima pomaže onima koji nisu sposobni da se izbore sa nesrećama jednoga vremena. U pripovijeci „Ratni hljebovi” bludnica Marta, čija je istorija „isto tako krvava, kao i istorija njene majke Bijede i njenog gospodina oca Rata” svoje će svijetlo preobraženje dobiti onda kada kao dobrotvorka počinje misiju hranjenja gladne djece. Glad je kao pojam jedan od najstrašnijih oblika patnje živih bića, posebno djece, stoga je Samokovlijino opredjeljenje da umjetničkim postupkom prikaže odnos surove stvarnosti prema djeci sasvim opravdan, kako bi kod čitalaca izmamio empatiju i istovremeno zazor nad ljudskom bešćutnošću svih onih o kojima zavise gladna dječja usta. U maniru Mopasanove novele i Samokovlija je pronašao jednu prostitutku čijom je sudbinom opisao tek jedan isječak iz rata, a da bi priča imala svoju vjerodostojnost ulogom njega, pisca u samom događaju, u jednom momentu jedno lice se obraća autoru radi razgraničenja uloga: „Zato dopustite da ja vodim to vaše kokošje pero, a vi pazite na tačke i zapete i kada treba pisati velika slova. Za drugo ću ja da se pobrinem” (Samokovlija 1946: 195). „Svadbeni lijet” i „Pauk” su pripovijetke u kojima je pisac prikazao neravnopravne odnose između muškarca i žene. Odmjereno hladan, bogatom riznicom mudrosti i istančanim psihološkim nervom analizirao je ljude i njihove odnose, pronicljivo prepoznao gramzivost i malicioznost, pa su njegovi opisi utoliko bogatiji za sadržaje međuljudskih odnosa u kojima jedno zlo rađa još veće zlo stvarajući krugove zla. „Zgaženo dugme” jedna je od onih prozних vrsta koja bi se mogla predstaviti kao bračni feljton, sa svim mogućim elementima jednoga bračnoga života. U osnovi priče je potreba za srećom, za onim sitnim malim radostima koje se provlače od pripovijetke „Simha” do zadnje napisane „Davokova priča o Jahijelovoj pobuni” i „Djeca ulice”. Da se primijetiti da postoji zajedničko svojstvo pripovijetkama „Zgaženo dugme”, „Djeca ulice”, „Svadbeni lijet” i „Pauk”, a to je pojava o kojoj piše Marko Marković, „zastupljenost pripovjedaka iz ne-jevrejskog života, iz života uopšte” (Marković 1929: 24). Takve pripovijetke su „lake, lepršave, radosne”, ocijenio je Marković, ali i takve „one obrću sudbinu”. U vječno neriješenom odnosu prirode i čovjeka, Samokovlijino djelo izgleda kao „oljušteno jezgro života, produženi odjek njegovih glasova, sačuvani ritam njegova pokreta” (Begić 1958: 243). Priča i istina svih njegovih priča ostvaruju se i srastaju u fantastičnom paralelizmu, čime je ostvarena hegemonija teksta zaslugom pripovijedne forme, koja je po svojoj prirodi „sinteza heterogenog” (Carr 2001: 143–153). Svaka pripovijetka je cjelina za sebe, kao što je svaki istorijski događaj jedna cjelina, priča za sebe, kao što „stihiju događanja uronjenih u iščezlo vrijeme organizuju i interpretiraju tek obrasci fabuliranja koji se mogu preuzeti iz fikcijskih žanrova” (White 1987: 44–45).

Ono što je Samokovliju čvrsto vezalo za bosansko tlo jeste njegova moć kojom je likove u jednom vremenu i prostoru zauvijek zaustavio i podario im besmrtnu stranice. Svijet svojih junaka oplemenio je duhom i mentalitetom, običajima i motivima koji su se koloritno raskrtili s jedne i sa druge strane Miljacke. Sudbine svojih likova Samokovlija je pisao sa izvjesnom dozom tuge koja se osjećala u svakom uzdahu bijede i svakodnevice koja je crvotočno nagrizala duše siromašnih Jevreja. U svojoj knjizi *Pripovijetke* (Samokovlija, 1984) egzistiraju u skoro nemogućim uslovima svi oni likovi koji se mogu uzeti kao arhetipski primjerak čijim bismo umnožavanjem dobili stanovnike jevrejske zajednice koji su naseljavali centar Sarajeva sa obje strane Miljacke. U raskošnoj lepezi koju čine pojedinci poput makrouniverzuma pisac je iznjedrio jedan novi, manje poznat svijet koji je egzistirao sredinom XIX vijeka i koji je svojim načinom života, te moralnim i vjerskim običajima ostao vjeran svojoj zajednici, a život zajednice u svakoj pripovijeci dobija svoj puni smisao, bilo da zajednica pomaže, sudi, ispraća, hvali ili potire. Kroz pripovijetke „Simha”, „Od proljeća do proljeća”,

„Rafina avlija”, „Hanka”, „Nosac Samuel”, „Saručin dug”, „Solomonovo slovo”, „Kako je Rafael postajao čovjek”, „Gavrijel Gaon” i „Kadiš”, Isak Samokovlija ne piše tek kao autor, jer se njegovo učešće osjeća po načinu opisanog, po damaru koji i sam osjeća do gotovo sasvim autorskog JA („Hanka”, „Gavrijel Gaon”, „Ristanov grijeh”, „Crveni đurđin”) kojim je tačku pripovijedanja prenio sa vanjske u unutrašnju kroz svoje učešće, objašnjavajući pritom razloge ponašanja svojih junaka koji su prototipovi antijunaka. Marko Marković u predgovoru zbirke pripovjedaka „Nosac Samuel” (Samokovlija 1946: 1–7), navodi da se u svojim prvim pripovijetkama („Rafina avlija”, „Kadiš”, „Gavriel Gaon”) književnik poziva na „viđene događaje iz djetinjstva”.

Ne razmišljajući da bi priča trebalo da ima srećan ishod, bez minimiziranja nesrećnih okolnosti i teških uslova života, autor je kroz antropološko-ontološki okvir svoje likove dao onakve kakvi zaista jesu. Bilo da opisuje svadbe ili sahrane, ciganske čerge ili nevjerstvo supruge, glad ili strast, Isak Samokovlija je uvijek prisutan i sa pozicije unutrašnjeg fluidnog posmatrača i znalca on priča i opisuje. Gotovo sve pripovijetke svjedočanstvo su pišćevih mladalačkih sjećanja na kraj u kojem je odrastao i date kao memoarsko štivo. Stvarna ličnost pisca, doktora, javlja se i među njegovim likovima. „Hanka” je priča iznikla iz svjedočanstva njegove ljekarske prakse, Davoka je njemu, književniku, pričao priču o Jahijelijevoj pobuni, dok je opet, on, autor razgovarao sa Jusom o njegovom turobnom životu, slušao svjedočanstvo jednog od hiljada onih koji su polazili u potragu za boljim životom.

U namjeri da nas uvjeri da je njegova riječ istina i da osim istine nećemo čitati ništa drugo, pisac je spreman da ulogu svjedoka koji potvrđuje prebaci na drugo lice, aktivnog činioca u priči i tako svjedoči. U priči „Gabrijel Gaon” ne samo što će ponuditi nekoliko alternativnih i mogućih dešavanja radnje, već će kroz lik Šabetaja Alhalela priču potvrditi istinom jer „sve je to bila čista istina”. Sličan primjer pronalazimo u Davokovoj priči o radnici Behari, za koju će narator kazati da je svojim postojanjem davala drugima podstreka za život i da je pojava te žene bila takva da je bio čvrsto uvjeren da od njenog ploda počinju nova pokoljenja. Pisac je bio svjestan da se u nagonim kućercima ostvarivala iluzija jednog životnog stila, sajedinjavanje čovjeka i svega oko njega („Crveni đurđin”): „Prvi put sam osjetio u njegovoj kući koliko je čovjek jedno sa stvarima oko sebe sa kojima živi” (Samokovlija 1948: 338). Opisima stare propale kuće uobličio je jedinstvo građevine i pejzaža, ukazavši na turoban život njenih stanara i teške bolesti kojima su podlegli najmlađi: „Povalio se i plot, polomljen i suh, i, jednom po kiši, a drugi put pred mrak, iznesoše ono dvoje djece na tabutu toga ljeta i pokopaše na groblju s onu stranu Dragače” (Samokovlija 1948: 346). Kada se prostornost poredi sa živim bićem tada upoznajemo autorovu raskošnost imaginacije kojom je rijeku Drinu u istoimenoj pripovijeci (Drina) personifikovao mladom nevjestom i „prstenovao” za Klindža, koji je svoj životni vijek proveo kao splavar na nemirnim valovima čudljive rijeke: „...Eh... eh... Volio sam je. Bila mi sve ona... Hranila me Drina tako i kad postah splavar. Tu mi prođe mladost. Plavio sam japiju, grede, dugu. Sve od splavišta, pa do u Zvornik. I tad je i prstenujem. Bacim joj prvi dukat što mi ga isplatiše za plavljenje” (Samokovlija 1948: 302). Uvjerljivošću spretnog naratora autor je prostornost i predmetnost povezivao pričom koja se motivski graničila sa mitom, dok je svoju stvarnost priče uobličavao kroz sudbine likova. U različitim ambijentalnim uslovima književnik je mirisima cvijeća i voća „razbijao” učmalost, unosio dah novoga i dao mogućnosti da se raduju i žene i muškarci. Tako je Idrizu, koji je rano ostao udovac („Crveni đurđin”), nakon petnaest dana bračnog života sa Malkom, ostao samo korijen crvenog đurđina da ga sadi „o Đurđevu danu i čeka cvijet o Ilin danu” kako bi ga podsjećao na voljenu ženu. Između karanfila, latifa i zumbula, Malka

je najviše voljela đurđin, pa je odluku o udaji povezala vremenom cvjetanja: „Otkako se đurđin rascvo u crveno, tvoja sam, tvoja” (Samokovlija 1948: 356).

3.1. Čulnosti u prostoru

Kojem god društvu pripadala, žena je voljela da vodi računa o sebi. U okolnostima u kojima su živjeli junaci pripovjedaka Isaka Samokovlije pronalazili su se načini za samodopadnost i dopadanje suprotnom polu. U pripovijeci „Simha” autor daje konstrukciju zaljubljenog Rafaela koji zamišlja svoju sreću u liku Simhe, koja ga dočekuje na kućnom pragu „zakićena strukom rute”, dok se ista biljka pominje u pripovijeci „Od proljeća do proljeća”, u kojoj ima svojstva afrodisijaka: „Pomirišite, pomirišite Hajmačo”. Ove je godine Bog blagoslovio sve živo, sve što se miče i raste. Pomirišite, nkad ruta nije ovako mirisala! Ponesite svojoj Luni jedan struk! Neka se pomami, pa da znate da imate ženu” (Samokovlija 1984: 62). Pored rute, i karanfil je imao ulogu da zadjenut za kosom djevojke zavede muškarca: „Karanfil je to, karanfil!” [...] „i cijelog je proljeća mirisala šemboje i karanfile, sjećala se svoje mladosti i mislila na odaje hadžijinih snaha. Rađala se u njoj neka strast koja je strujala tijelom i gorjela u njoj kao vatra” (Samokovlija 1984: 62).

Ako uzmemo u obzir da je Samokovlija svoju pripovijetku „Od proljeća do proljeća” napisao 1929. godine, onda s pravom možemo reći da su scene strasti natopljene esencijom egzotičnih mirisa jedne od najčulnijih scena u bosanskohercegovačkoj književnosti, ali i u ostalim južnoslovenskim književnostima. Iste godine, 1929. Miloš Crnjanski je izdao *Seobe*, a scena preljuba gospože Dafine i njenoga djevera Arandela ostala je slika bijelog čaršava, dok se slike intimnih detalja u pripovijetkama Isaka Samokovlije doimaju poput scenskih slika na malim ekranima. Okrenut čulnosti i fizičkom proizvodu unutrašnje strasti, književnik je deskriptor i narator onog dijela ljudske prirode kojim se iskazuje i ljubav i požuda i spremnost na kompromis.

„Čekala sa te sve ljeto. Plakala. Trgala sam ruke i koljena sve sama pod ćebetom, a mislila na te. Željna sam te, željna, Sejdo, a za srce si me ujeo... za srce! Neka te, al, ne dam ti više da odeš od mene, ne dam”

„Sejdi se zamaglile oči, čini mi se kao da je udarila krv u njih, svuda mu se crveni mrak, a ona ga grize zubima, grize za mišicu, tura mu obraz u svoja njedra, pa se onda otme, ispravi na koljena, strese, odmiče mokru kosu s čela i dere košulju.

– Poljubi, Sejdo, poljubi...

– Odvukla ga je poslije u zabran i sva se izbezumila u strasti. I Sejdo je miluje, opipava je rukama po njedrima, po bokovima, po ramenima, a ona se daje i tima.”

Ništa manje nije strastvena scena dvoje preljubnika, Lune i Alije (Od proljeća do proljeća) koja usljed fizičke nemogućnosti svoga Hajmača da je „učini” ženom, u toplim ljetnjim noćima osjeća požudu svoga tijela gledajući se u ogledalo: „I vidjela je da joj je koža na prsima bijela, da su joj dojke okrugle, jedre, a na njima bradavke male i rumene” (Samokovlija 1984: 73). Njen fizički kontakt sa Alijom jedna je od strastvenijih scena u književnosti između dva svjetska rata kojom je Samokovlija opisao gotovo filmsku scenu u svakom detalju. Odrastanjem u Bosni upoznao je sefarske prilike, osuetio njihovu zatomljenu erotiku, pronikao u skrivenu egzotičnost otkrivajući drugo lice zatvorene sredine. Erotskim scenama je nadilazio opisivani prostor i vrijeme, dok je strast postavio ispred straha i slutnji, iznad života, ne mareći za odgovor društvene sredine. Samokovlijin prvi i oduševljeni kritičar dr Jovan Kršić je zapazio njegove detalje, „vanredne utiske i zapažanja koje on umjetnički pretače u tople simbole, pomaže nam da bolje osjetimo ili sagledamo čovjeka i prirodu, dok mu

je pejzaž s malim izuzecima, živ i jasan i uvijek odgovarajući tekstu koji dopunjuje, tumači” (Kršić 1929: 209).

4. PRIPOVIJETKE UNUTRAŠNJE I VANJSKE TAČKE FOKALIZACIJE

Gotovo sve pripovijetke Isaka Samokovlije pisane su s vanjske tačke focalizacije, dok je mali broj onih u kojima je pisac ujedno i narator i jednim dijelom pripovijetke protagonista. U odnosu na tačku focalizacije, najlakše je definisati piščev način naracije, pri čemu je on strogo vodio računa o okvirnom – vanjskom dijelu priče koji je koncipirao s vanjske tačke i unutrašnji – sadržajni dio priče u kojem se javlja kao dobar sagovornik koji poput Flobera ostavlja svojem junaku izbor odluke, ne utičući na tok priče.

„Davokova priča o Jahijelovoj pobuni” je priča o pričanju, priča o pobuni običnog čovjeka Jahileja koji se nakon smrti supruge odao brizi prema kćerki Anuli i molitvama u kojima je tražio izlaz iz svojih svakodnevnih misli. U „Davokovoj priči o Jahijelovoj pobuni”, koja je u stvari nastavak „Priče o radostima” a ova opet nastavak pripovijetke „Kako je Rafael postajao čovjek”, prikazano je zrelo doba krpedžije Jahijela Danitija (prije Rafaela Mačora). Jahijel je prototip i ima sve karakteristike malog Samokovlijinog čovjeka Jevrejina. On je čitavog života časno i pošteno radio, mučio se i žudio za boljim životom, prosto bio čovjek kao i drugi ljudi, a ništa mu nije polazilo za rukom” (Marković 1955: 231). Davoka je samo posrednik između književnika koji je u okvirnoj priči Davokin slušalac:

„Vi ste napisali priču koja nosi naslov *Simha*, a podnaslov *Priča o radostima*”, nastavio je on.

„Tako je”, odgovorio sam malo zbunjeno i brzo dodao: „Sigurno Vam se ta priča ne sviđa?”

„Nije riječ o tome. Radi se o nečem drugom.”

„Ali, o čemu to?”

„Vidite, gospodine doktore, ima već više od tri godine kako ste objavili tu priču, a sve do danas niste objavili njen nastavak, njen drugi dio, njen završetak. Sve ove godine očekivao sam da vidim šta ćete dalje napisati o tom Rafaelu Mačoru” (Samokovlija 1953: 47).

Kada fikciju zamijeni moguća zbilja, začudnost ne prestaje, kako kod čitalaca, tako i kod književnika koji je odlučio da čuje stvarnu priču kojoj nije znao da je postojala, a samim tim nije mogao ni da nasluti kraj. U četvoroslojnoj kompoziciji⁷ nevjerojatnog narativa, književnik „poziva” prošlost iz zapisa rabi Hajimove legende, koji je kod sebe čuvao Davoka, uz opasku da je „rabi Hajim glavni činilac u završetku „Simhe”. Upozoravajući književnika da je priča poduga i da je Rafael Mačoro zaista živio: „To je istina, kao što je istina da smo živjeli i Vi i ja prije dvadeset godina kada je i on još živio. I sve je istina što ste o njemu napisali. Ja sam ga poznavao, poznavao sam ga dobro kako ćete kasnije vidjeti. Zvao se Jahijel Daniti. To mu je bilo pravo ime” (Samokovlija 1953: 48).

Ham-Bohor, glavar društva pobožnika kojima je pripadao i Jahijel Daniti, bio je začuđen snagom njegove volje kojom je savladao svetu knjigu *gemar*, te je ovaj podvig jednog pripadnika jevrejske zajednice prijavio rabi-Hajimu, koji je odlučio da će grbava djevojka Simha biti buduća žena Jahijela Danitija. Iako je nepisano pravilo da pravnici zajednice poštuju riječ i volju svoga rabija, Jahijel Daniti će svojim postupkom

⁷ Isak Samokvlija je priču organizovao prstenastom kompozicijom kroz a) pripovijedno vrijeme u kojem Davoka pripovijeda, b) pripovijedano vrijeme u kojem se dešava priča i koje se može podijeliti na tri dijela prstenaste kompozicije: b1) priča o Jahijelu Danitiju, b2) priča u priči koju Jahijelu priča rabi-Hajim i b3) ponovo priča o raspletu Jahijelove sudbine i najposlije c) pripovijedno vrijeme u kojem Davoka završava priču uz intermeco reminiscentnih scena iz života Jahijelove djece.

postati oličenje vlastitih želja i htijenja, čovjek koji zna šta želi, makar njegova želja bila podvrgnuta kletvi glavaru zajednice. „Kažite, neka svi znaju da se Jahijel neće pokoriti ničijoj volji. Ubili ste u meni dostojanstvo čovjeka, učinili ste me bijednikom i želite da zauvijek ostanem takav, ali ne, dosta je bilo toga! Dosta!” (Samokovlija 1953: 97)

Gorčinom i otporom prema nametnutoj sudbini progovorio je Jahijel borac koji je dao do znanja da on raspolaže svojim životom i svojom sudbinom, makar u zrelim godinama, kad se već nije mogao oduprijeti volji oca koji ga je poslao na zanat kod majstora Binjoke, čija ga je žena tukla do te mjere da nekada nije mogao ustati od batini. Tada nije mogao da se odupre i čuvanju njihove kćerke, bolešljive Lune koju je kasnije morao da oženi i koja je rano umrla, ostavivši iza sebe djevojčicu Anulu. Ispunivši svoj život težinom za tuđa tri života, Jahijel je konačno odlučio da neće biti *cadik* (pravednik) radi mišljenja zajednice, već grešnik, „jer svi su grešni”, jer strah od drugih nije veći od straha od samoga sebe, ili kako bi to rekao Andrić „strah koči pamet i vezuje pamet”, te se oslobođen strahova i slutnji od progona zajednice okrenuo vlastitom izboru života.

Priča je pričana tri noći, a Davoka je uvijek priču prekidao na najzanimljivijem dijelu, kako bi pobudio interes za nastavak pričanja. Ovim postupkom Samokovlija traži strpljivog i odanog čitaoca koji će zajedno sa njim dočekati nastavak priče. Davoka je nosilac društvenih pamćenja i preko njega se oblikuje individualni identitet u dimenziji u kojoj je opredijeljena pripadnost grupi, zajednici, ideologiji kao svemu što je vrijedno (Juvan 2011: 277). Rijetko čista, uzbuđljiva inspiracija, „majstor-pričalac”, Davoka, udvajao je komentare uporedo sa piščevim razrješavanjem životnih tajni. Jahijel je svojom odlukom da oženi udovicu Sumbulu kojoj je po nalogu rabi-Hajima čitao kadiš subotom kako bi se u njenoj kući čuo muški glas na dan praznika. Samokovlija je pisac koji se drži detalja, pa se u životu njegovih junaka bilježe sve promjene koje su od važnosti za jevrejsku zajednicu. Stoga je završetak ove pripovijetke posvećen nasljednicima Jahijela i Mazalte koji su se proslavili svojim herojstvima prema fašistima 1941. godine, kada su Jevreji doživjeli nezapamćen egzodus. Bio je to povod da rabi Hajim citira Jahijela: „Jevrejin – zar za njega nema ništa drugo do prezira, mržnje, osude i smrti? Zašto odmahujete rukom kad kažete Jevrejin! Jevrejin? – zar on nije čovjek? Jevrejin? – zar on nema pravo na život?” (Samokovlija 1953: 113)

Priča koja se svojim završetkom direktno nastavlja u Drugi svjetski rat još je jedno svjedočanstvo o hrabrosti koju nosimo kao dio genetskog naslijeđa. Jahijelova kćerka iz drugog braka Streja (Zvezdana) svojim je karakterom naslijedila oca i do zadnjega daha odlučno bila odstupnica svojoj brigadi. Nije dozvolila da je fašisti povedu u Gradišku u logor smrti kao majku, polusestru Anulu i njenu porodicu ili u Birkenau kao sestru Sarinu. Poginula je smrću na koju je morao da bude ponosan svaki Jevrej. „U štekantju njezina mitraljeza čuo sam kako se rađa nov poklik radosnog života!” (Samokovlija 1953: 116).

Pripovijetkom „Jevrejin koji se subotom ne moli Bogu” pisac je živo osjećao male, obične ljude koji su životarili od svoga posla. Priču o Jusu, španjskom Jevreju, autor započinje: „Juso je španjolski Jevrejin. Možda su mu stari bili u XV stoljeću finansijeri kraljice Izabele i kralja Ferdinanda, ili znameniti ljekari visokih državnika, a možda samo očajni Marani koji su po danu živjeli po crkvama i manastirima, nosili velike krstove oko vrata, oblačili se u isposnička odijela, a noću silazili kriomice u podrume, ogrtali se požutjelim taletima, pa se molili starom bogu Jehovi bacajući se na zemlju, tukući se do izbezumljenosti u prsa i zaklinjući se: *adonaj oloenu, adonaj ehad*” (Samokovlija 1997: 225), dok njihov potomak Juso životari dan za danom. „Jevreje bez

novaca slikao je istinito i sa simpatijama, a snaga tog svijeta bila je u njegovom zdravlju, u čestitosti, u njegovoj žudnji za srećom i za radostima” (Marković 1955: 229).

4.1. U ime djece

Teme pripovijedaka koje je napisao poslije Drugog svjetskog rata u najvećem slučaju obrađuju život i stradanja Jevreja, ali i sudbine jevrejske djece, najčešće tragične. Samo je jedna pripovijetka s temom stradanja djeteta iz Prvog svjetskog rata (Ristanov grijeh) u kojoj je opisan stravičan zločin ubistva djeteta. „Toj mitski shvaćenju prirodi, najbliža su djeca koja vrve Samokovlijinim svijetom kao organski dio njegova pejzaža. Svuda su ista, pa bila na Drini, kao Manojlo kojem je kosovac oko isključivo (Vođa) ili u gradu, sanjajući o Čaplinovim filmovima (Djeca ulice)” (Begić 1958: 247). Sa strepnjom ljekara i instinktom umjetnika gledao je kako im se život uobličava u prvim mjesecima i godinama života, jer rađanje čovjeka tek je dio procesa prema smrti, poput obreda. Potresno svjedočanstvo o smrti djevojčice Rike „Prazničko veće” čiju su majku i brata zlikovci svirepo ubili na Drini, rasporkivši im trbuhe, Samokovlija je ispriopovijedao kao posmatrač svih užasa u jasenovačkom logoru, kao neko ko je bio prisutan i svojim očima gledao stravično klanje nedužne djevojčice koja je usluživala zločince za stolom tokom njihove gozbe. U ime svih mrtvih usta koja nisu mogla pričati, u ime onih čije su kosti ostale u logoru smrti, progovorio je ovaj autor, ostavivši pečat strahotama jednoga rata i podivljalih umova: „Gdje je? Surova zbilja kao bijesan talas udara o nju: Jasenovac, barake, žice, bajonete, revolveri, mitraljezi, maljevi, ubijanja, klanja, glad, muke, jauci, polumrtvi ljudi, kosturi, živi lješevi, uzdasi, krikovi, izbezumljeni pogledi i neke bezglasne sjenke od ljudi što se kao aveti vuku nećujno, iznemoglo i posrćući i njihove ruke, mršave, izdužene, sa prstima zgrčenim i presavijenim kao kakvo čudesno korijenje, koje traži zemlju da se zarije u nju i da iz nje siše neke sokove” (Samokovlija 1950: 229). Kad god je počinjao da govori o neljudima, umjetnik je ustupao mjesto čovjeku, gorko uvrijeđenom, preneraženom, izbačenom iz ležišta svoje ljudske psihologije i iz okvira svoga pripovjedačkog metoda (Begić 1958: 296). Tako je u momentu groze nad Rifkinom sudbinom, ustaške koljače nazvao spodobama i krvnicima. Umjetnik pripovjedač ustupao je mjesto čovjeku koji je pravio otklon od umjetnosti, bojeći se opravdano koliko umjetnost može nad užasnim življavanjima i neshvatljivim djelima. Ako misao o prirodnoj smrti može da izazove radost u odnosu na nasilne smrti od zlikovačke ruke, onda je Samokovlijina posveta zbirci pripovjedaka „Nosač Saumel” neiskazana radost za sve koji nisu doživjeli Drugi svjetski rat i golgote stradanja.⁸ Pripovijetkom „Milenkova radost” (Samokovlija 1952: 81) autor je dokazao svoj senzibilitet prema djeci kojoj je ratni vjhor Drugog svjetskog rata „zarobio” djetinjstvo, otkidajući im snove ljepšeg života i namećući im zadatke kojima još nisu dorasli, ali ono na čemu je autor gradio poetiku ratne proze sastoji se u lepršavim dječjim snovima koje ni rat ni ratne strahote nisu mogli da utru. Pravo na misao o oslobođenju je jedinstveno, a univerzalno ljudsko pravo svakoga čovjeka jeste da je rođen slobodan i da treba tako da živi.⁹ Protiveći se nepisanim društvenim

8 *Ovu knjigu posvećuje autor sjeni svoje majke Rikke. Sjećanje na njenu smrt ispunjava ga radošću. Umrlo je 1939. – dvije godine prije nego što je u našoj otadžbini započelo strahovito i svirepo fašističko divljanje. Vrijedno je napomenuti da je zbirka pripovjedaka „Nosač Samuel” podijeljena u tri ceklusa: „Djeca božja” (Nosač Samuel, Saručin dug, Solomunovo slovo, Kako je Rafael postajao čovjek, Simha, priča o radostima) „Svileni dronjci” (Pauk, Zgaženo dugme, Svadbeni lijet, Djeca ulice) i „Ratni svjetlaci” (Ratni hljebovi, Čuda u Stomorini, Prazničko veće).*

9 Univerzalno značenje kodificirano u Opštoj deklaraciji UN o pravima čovjeka iz 1948. godine. Preuzeto sa https://sh.wikipedia.org/wiki/Ljudska_prava, 25. 3. 2021.

pravilima pisac je progovorio u ime mnoge djece koja nisu mogla da odlučuju o svojim sudbinama. U pripovijeci „Aftara” (Samokovlija 1948: 241) desiće se neočekivani obrt kada će majka dječaka Solomona, udovica Behara, popustiti dječakovoj volji, a ne volji zajednice koja ju je htjela vjenčati za Elijezera Moloha, koji je dječaku kupio čast da čita aftaru za pomen oca. Brišući dječakove suze i slijedeći volju svoga sina koji je izrazio želju da se školuje za rabija, ona je popustila i oduprla se čvrstoj zajednici koja je po nepisanom pravilu vjenčavala i ženila udovice i udovce, smatrajući da time čine dobro djelo. Ipak, književnik je sudbinu djece jevrejskih porodica gledao očima jednog od njih, progovarajući u njihovo ime.

Svoju društvenu angažovanost Samokovlija je potvrdio pripovijetkom „Đerdan” (Samokovlija 1952) u kojoj je opisao niz stravičnih slika prikazom zaklane djevojčice Jovanke-Jokice i vješanjem seljaka Alekse. Za počinjena zlodjela optuženi su ustaški vojnici za čiju se odmazdu kasnije prijavio partizan Marinko, brat pokojne djevojčice Jovanke. Ovom pripovijetkom autor je još jednom dokazao svoj stav o gnusnim zlodjelima nečovjeka nad čovječnošću. Udaljavajući se iz centra Sarajeva, iz zajednice Jevreja, radnju je smjestio u selu Ljubogošća na području današnje opštine – Pale. Promjenom sredine, autor je svoj stilski postupak usmjerio na seoski ambijent i način života seljana koji su svakim danom ratne 1942. godine strahovali od neprijateljskih vojnika: „Ko li je? Vojska? Talijani? Njemci? Ustaše? Žandari? Milicija? Stana razmišlja i muze kravu” (Samokovlija 1952: 7). U ambijentu u kojem je pravda izgubila smisao, a krv nedužnih ostala na pragovima seoskih kuća, u prirodi koja je krošnjama skrivala partizane i muške članove porodice Samokovlija je iznio epsku formu osmerca u tužbalici majke nad tijelom zaklane šestogodišnje kćerke.

Kuku meni kukavici,
Kukavici majci crnoj,
Majci crnoj i nesretnoj,
Kuku meni na vijeke,
Na vijeke teško meni!
Preklaše mi dijete milo-
Oj, Jokice, teško meni!
Objesiše kum-Aleksu –
Kum-Aleksu, teško meni!
Ostaviše nesretnicu,
Mene sinju kukavicu
Da ja kukam na vijeke!
Kuku meni! (Samokovlija 1952: 60)

Lirskim paralelizmom, anadiplozom, autor je jasno ukazao na strahotu koja se desila, potvrđujući istovremeno i umješnost oblikovanja tužbalice. Pored Skendera Kulenovića koji je tužbalicom „Stojanka majka Knežopoljka”¹⁰, sinonimom zlodjela jednoga vremena i majčine tuge, iznio pjesničkom imaginacijom jasnu poruku, tako je i Samokovlija kroz kasnije naricanje majke, u desetercu, unio ne samo lirski zanos i elemente narodne pjesme kroz tužbalicu i brđanski lelek, već je kroz mučenički bol majke prenio poruku osvete:

Pucaj sine, pucaj u te zv'jeri,
Kuršum svaki u čelo im smjeri.
Padneš li mi, junak si mi bio,
Grob ću tebi zakiriti mio..

10 Interesantno je zapažanje da je Skender Kulenović izdao svoju poemu „Stojanka majka Knežopoljka” 1952. godine, iste kodine kada je i Samokovlija izdao pripovijetku „Đerdan”.

Zakititi zelenijem strukom,
Zelen stručak milovati rukom
Zapjevaću pjesmu o gorštaku,
O gorštaku, vilenom junaku. (Samokovlija 1952: 76)

Naricaljka je novi zaokret u književnom radu Isaka Samokovlije, kojom se u ovoj pripovijeci javio pet puta (tri puta u osmercu i dva puta u desetercu), izdvajajući jednu tragediju kao tragediju naroda, iznoseći priču o jednom i stvarajući od nje univerzalnu stihovanu poruku kroz tuženje majke željne osvete. Iako je za narativ ove pripovijetke Novaković kazao da se pisac „raspričao” „razljevući se u raspricanost bez stroge umjetničke kontrole” (Novaković 1957: 296), sa stanovišta piščeve poruke i opisa situacija kojima je posvetio gotovo scensku pažnju, sasvim je opravdano detaljisanje, jer je obrađivao potresno i na žalost istinito svjedočanstvo kroz sliku nezaborava.

5. STIL I JEZIK

Govoreći o stilskim i jezičkim karakteristikama Isaka Samokovlije, jasno se uočava njegova želja za očuvanjem leksema serfadskih Jevreja, pa su njegove pripovijetke i svojevrstan spomenik bogatoj jezičkoj raznolikosti kojom je ovaj pisac vladao.

U svojoj težnji da nam prikaže jedan nestali mikrosvijet gotovo na svakoj stranici nailazimo na jezički obris toga svijeta u kojem su temporalne odrednice bitnih dešavanja bile jasno označene, od Hanuke do Pesaha ili poslije Jom Kipura, dok je blagdan porodice Šabat započinjao u predvečerje svakoga petka, pred svetom subotom. Običaji i njihovo mjesto u pričama morali su imati svoje jedinstvo u životu njegovih likova, bilo da su fiktivni ili su postojali pod drugim imenom, jer Samokovlijini likovi gledali su u svoju prošlost i prošlost svojih sunarodnjaka kao u vrelo legendi koje su vremenom postale život, turoban i nimalo lagodan, a opet neuhvatljiv i sipljiv, gotov da nastane i nestane u trenu. Razumljivost štiva i prijemčivost čitaocu upotpunjena je razgovjetnim pripovjedačkim darom kojim su opisani čudni i primitivno-egzotični tipovi balkanskih Jevreja u intezivnom osjećaju za prirodu pripovijetke (Bogdanović 1929: 390), a Andrić ga osebujućošću stila i jezika svrstava u najbolje pisce Bosne i Hercegovine (Andrić 1955: 98). Preglednost i vladanje činjenicama uz lako kretanje u svijetu likova i događaja i dobro poznavanje sa svim onim što čitalac treba da zna, osnova je Samokovlijine tehnike pisanja kojom nam daje do znanja svoju sveprisutnost. Bilo da ovo pričanje teče u trećem licu prošlog ili trećem licu sadašnjeg vremena, Samokovlija je davao informacije o elementarnim slikama ne ulazeći previše u detalje istih, dok je ispoljavanjem socio-ekonomskih problema podvlačio pitanje morala i međuljudskih odnosa uz uočavanje spoljašnjih odnosa predmeta stvarnosti uz objektivan opis. I koliko god da je nesreća tištala njegov narod, on, pisac, nije odustajao od osmijeha, bilo da je to Hankin prkosni samrtnički osmijeh ili blijedi osmijeh Hajmačov dok gleda živu ribu ili je to u legend uhvaćen Mirjamine osmijeh. Samokovlijin osmijeh imao je zadatak da poput reljefa otisne naličje unutrašnje sfere čovjekove duše. Gotovo je nemoguće pronaći lik kojem u datom trenutku nije zaškriko osmijeh oko usana ili u uglovima očiju, nagovještavajući vječnu potragu za malim snopom sreće, poput luče u tamnom vilajetu sudbine. Zato je upečatljivost 5S¹¹ (strahovi, slutnje, snovi, samoća i smrt) sveprisutno i u stvaralaštvu Isaka Samokovlije čiji su junaci poput osamljenih ostrva u svojim samoćama iščekivali sudbinske ishode. U pokušaju da očuvaju svoje

11 Andrijana Nikolić u svom radu o Ivi Andriću (Zbornik radova o Andriću – Andrić initiative 13, 2020) ustanovila je prisustvo 5S (strahovi, slutnje, snovi, samoća i smrt) karakteristične za Andrićevo stvaralaštvo, a koje se sasvim primjenjuje i na stvaralaštvo Isaka Samokovlije.

ljudsko dostojanstvo ili povrate ubijeno dostojanstvo čovjeka, njegovi mučenici nisu bili cadici, već obični grešni ljudi koji su živjeli i slavili život. Zato je Boško Novaković (Novaković 1957: 296) primijetio da je Samokovlija prešao dug put dok nije čovjeka svoje nacije, čovjeka nevoljnika uopšte, oslobodio unutrašnje zavisnosti i društvene sputanosti. Taj proces za njega kao pisca nije bio samo psihološki, već moralni, ali i društveni i to je po Novakoviću bio najviši stepen umjetnosti. Stoga je Samokovlijina istina natopljena vječnim životnim i umjetničkim tajnama kojima je prodirao u složenu dimenzionalnost jevrejskog života.

LITERATURA

- Andrić 1955: I. Andrić, Isak Samokovlija, *Život*, sveska 3, god. IV, knj. VI, Sarajevo, 97–98.
- Carr 2001: D. Carr, *The history and narative reader*, London, New York-London: Routledge
- Begić 1958: M. Begić, Samokovlijina izvjesnost, *Izraz*, knjiga IV, Sarajevo, 240–250.
- Begić 1969: M. Begić, Isak Samokovlija – sarajevski književnik (1889-1955), *Raskršća II*, Sarajevo, 276–287.
- Bogdanović 1929: M. Bogdanović, Od proljeća do proljeća, *Srpski književni glasnik*, nova serija, knjiga XXVII, broj 5, 1. jul, Beograd, 390.
- Frojd 2016: S. Frojd, *Kompletan uvod u psihoanalizu*, predgovor Frojdove revizije i sinteze psihoanalize, Žarko Trebješanin, Beograd-Podgorica: Nova knjiga.
- Juvan 2011: M. Juvan, *Nauka o književnosti u rekonstrukciji*, Beograd: Službeni glasnik.
- Karahasan 2019: Dž. Karahasan, *O jeziku i strahu*, Sarajevo: Connectum.
- Kršić 1929: J. Kršić, Pozdrav pripovedaču (Isak Samokovlija, „Od proljeća do proljeća”), *Pregled*, knjiga III, Sarajevo, 208–210.
- Kršić 1979: J. Kršić, Tri pisca naše savremene drame, u *Sabrana dela*, priredio Vojislav Maksimović, tom IV, Sarajevo: Svjetlost, 64.
- Kulenović 1982: S. Kulenović, Gama i riječ Isaka Samokovlije, *Pripovijetke*, Matica Srpska-Srpska književna zadruga: Novi Sad-Beograd, 7–72.
- Lešić 1986: Z. Lešić, Isak Samokovlija, pripovjedač i njegov svijet, u: *Zbornik radova o Isaku Samokovliji*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, Institut za jezik i književnost.
- Marković 1929: M. Marković, Isak Samokovlija, *Srpski književni glasnik*, knjiga dvadeset sedma, maj-avgust, Beograd, 21–35.
- Marković 1955: M. Marković, Pripovedački lik Isaka Samokovlije, *Jevrejski almanah*, Beograd, 225–236.
- Самоковлија 1929: I. Samokovlija, *Od proljeća do proljeća*, Sarajevo: Državna štamparija.
- Самоковлија 1946: I. Samokovlija, *Nosač Samuel*, Sarajevo: Svjetlost.
- Самоковлија 1948: I. Samokovlija, *Tragom života*, Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
- Самоковлија 1949: И. Самоковлија, *Изабране приповећке*, Београд: Просвета, Издавачко предузеће Србије.
- Самоковлија 1952: I. Samokovlija, *Đerdan*, Sarajevo: Seljačka knjiga.
- Самоковлија 1953: I. Samokovlija, *Priča o radostima*, Zagreb: Mladost.
- Самоковлија 1964: I. Samokovlija, *Pripovijetke*, Beograd: Prosveta, Zagreb: Naprijed, Sarajevo: Svjetlost.
- Самоковлија 1984: I. Samokovlija, *Pripovijetke*, treće izdanje Sarajevo: Veselin Masleša.

- Самоковлија 1997: И. Самоковлија, *Јеврејске приче, коло XS*, књига 598, Београд: Српска књижевна задруга.
- Nikolić 2020: A. Nikolić, Hladnoća u ljudima i prostoru u delima *Prokleta avlija i Ex ponto*, [Kälte und Winter im Raum und in den Menschen in den Werken EX PONTO und DER VERDAMMTE HOF] Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna univerziteteska biblioteka Republike Srpske, (Andrić-Initiative 13), Banja Luka: Svet knjige, 417–435.
- Novaković 1957: B. Novaković, Ka liku Isaka Samokovlije, *Izraz*, knjiga 1/godina I, broj 4, april, Sarajevo, 296.
- White 1987: H. White, *The content of the form: narrative discourse and historical representation*, Baltimore-London: The John Hopkins.

THE JOY AND SORROW OF SAMOKOVLIJA'S JEWS

Summary

A writer and advocate of the disenfranchised, Samokovlija wrote about everything that made up their world of emotions: both sadness and pain, small joys and rare happy moments which filled the lives of his heroes, and to which he devotedly surrendered in the role of the mediator to the outside world. The characters are insulated, barely porous to external influences, and that is why he devoted himself to each destiny individually to show the essence of the Jewish soul. Samokovlija is not only a writer of sorrow and dying, since together with his characters he knows how to laugh, to illuminate a tired face with the rays of sunshine, and to be filled with the quiet inner joy that secretly hides in the depths of every being. With the diversity of motifs, he created a universal world of literary reality. "His realism necessarily emerges from a correct, fair observation of the opposites of relations and events in human society and its economy" (Samokovlija 1946: 1–7). In that reality, in interpersonal relations, he pointed to evil, to misery, wanting to give his contribution to the understanding of actions caused by cause-and-effect factors. The world of his literary sufferers is made up of craftsmen and people who barely survive their hard work.

His entire narrative process possesses a uniform technique, a meticulously designed composition, once multi-layered and concentric, but subtly executed with a masterpiece finish, strictly taking into account the structure of his prose literary work. With wide-ranging comparisons, he gave pictorial descriptions of the appearance of his characters, depicting their character traits as well. As much as he opposed people, their origins, he established supra-fateful frameworks by which he subordinated the solid form of the narrative text to the primordial order, without which all those situations that were a certain mimesis for him and that fatefully happened would not have happened.

In all this intertwining of the expected and the accidental, he was pointing to the goodness with which man would save himself and help others. Goodness is not a gift from heaven, it is a human virtue that every human being should have in order to repay the earthly debt for life and thus gain the blessing to enter the afterlife. That is why the world of cognition is important for Samokovlija, to which his heroes are left from birth and in which they explore the possibilities of good and evil, shaping themselves morally and spiritually, aware of their actions. Midhat Begić states that the entire work of Samokovlija can be "put at the forefront of Davok's story of the living truth", because the reader is impressed by what is read "in doubt whether this raw truth builds or decomposes art" (Begić 1958: 243). He was aware that art is powerless at the moment of the eclipse of the human mind. And when he wrote about those who suffocated or killed Jews, a writer and a doctor, a humanist, "he no longer had the power of an artist", but was one of them, one of his own, to whom he dedicated the pages which defy forgetting.

Keywords: Jews, Isak Samokovlija, morality, truth, spirituality, humiliation, art

Andrijana A. Nikolić